Szász Géza

Jaucourt lovag, az *Enciklopédia* „iparosa”

ORCID: 0000-0001-5446-9558

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.1

Reprenant quelques éléments de nos recherches menées au cours des vingt-cinq dernières années et basée sur une approche comparée, la présente étude vise à élucider l'apport à l'*Encyclopédie* de Louis de Jaucourt, longtemps considéré comme une seconde plume. L'analyse des articles Hongrie, Préjugé et Voyage permet d'identifier les procédés d'alimentation en informations des articles « ordinaires ». Si pour la Hongrie, un recours à l'*Essai sur les mœurs* de Voltaire légitime un point de vue contemporain, le Préjugé est principalement fondé sur la pensée de Francis Bacon. La structure « classique » du Voyage, avec ses références anciennes et modernes, n'empêche pas son auteur de combattre les préjugés et de s'exprimer sur l'importance du voyage en Italie. Les trois articles, loin de définir des programmes philosophiques, constituent autant d'exemples du résumé des connaissances, et révèlent les sources de Jaucourt aussi bien que les limites de celles-ci.

Mots-clés: *Encyclopédie*, Louis de Jaucourt, Hongrie, Préjugé, Voyage

Kulcsszavak: *Enciklopédia*, Louis de Jaucourt, Magyarország, Előítélet, Utazás

Bevezetés

Mint minden emberi vállalkozásnak, úgy az *Enciklopédiá*nak is megvoltak – a „nagy nevek” mellett – a maga iparosai, vagyis azok a csendben, a háttérben munkálkodó, a cél megvalósításának látványos pillanataiban jelen nem lévő (vagy éppen láthatatlan), ám nélkülözhetetlen és hasznos tevékenységet végző, fáradhatatlan, sokszor bizony igazságtalanul alulértékelt közreműködői. A francia felvilágosodással kapcsolatos, érdemben 1989 tavaszán Penke Olga előadásain és szemináriumain induló tájékozódásunk során szinte mindig azt tapasztaltuk, hogy – az oktatásban és a tudományos diskurzusban csakúgy, mint a művelt közönség körében – a francia *Enciklopédia* kapcsán többnyire az egyébként is ismert személyek (Diderot, D'Alembert, Voltaire vagy Rousseau) kerülnek említésre, s az általuk írt szócikkek képezik leginkább fordítás, elemzés vagy értelmezés tárgyát, miközben elsikkad az a tény, hogy az egyetemes felvilágosodás szellemi csúcstermékének tekinthető kiadvány köteteiben szereplő szócikkek döntő többségét kevésbé ismert – és sokszor másodvonalbelinek tartott – szerzők

készítették. Közéjük tartozott a hatalmas munkabírású, szócikkek tömkelegét megíró Jaucourt lovag, de ilyen személynek számít a kor egyik kitűnő jogásza, Boucher d'Argis is.

Már most jelezzük, hogy célunk nem Jaucourt lovag valamiféle „rehabilitációja" (erre nincs is szükség, hiszen munkássága önmagáért beszél), hanem inkább az, hogy az olvasó elé tárjuk hozzájárulását az *Enciklopédia* strukturált tudástárházának kialakításához, illetve rámutassunk az európai művelődés- és eszmetörténet talán legnagyobb hatású kezdeményezésének gyakorlati aspektusaira, a benne foglalt ismeretek néhány sajátosságára. Három Jaucourt által készített szócikk elemzése révén igyekszünk rámutatni az *Enciklopédia* egyes belső szervezőelveire, illetve kitérünk a programcikk és az összefoglaló cikk közötti különbségekre, valamint az általuk az ismeretközvetítésben és/vagy a tudás megújításában játszott szerepre.

A dolgozatunkat eredményező kutatás mintegy huszonöt éves múltra tekint vissza, s igen hosszú út vezetett az itt vázolt gondolatmenethez.

Jaucourt lovag személye és tevékenysége a reformkori Magyarország francia nyelvű forrásokban megfigyelhető képének elemzését célzó doktori kutatások során került látókörünkbe még az 1990-es évek végén.[1] Lévén, hogy korpuszunk jelentős részét útleírások alkották, az utazás társadalmi szerepe és a műfajhoz tartozó szövegek elméleti-történeti hátterének minél alaposabb megismeréséhez megkerülhetetlen volt az *Enciklopédia* Voyage (Éducation) című szócikkének tanulmányozása. E szócikk szerzője pedig Jaucourt lovag. (Megjegyzendő, hogy a kutatásainkat társtémavezetőként irányító Penke Olga már akkor jelezte, hogy Jaucourt hozzájárulása az *Enciklopédiá*hoz jelentősebb volt, mint hinnénk.) A szócikkel kapcsolatos megállapításainkat önálló francia nyelvű tanulmányban is publikáltuk a 2006-ban Vörös Imre hetvenedik születésnapjára Cseppentő István szerkesztésében készült köszöntőkötetben.[2] E tanulmány másodközlésben megjelent 2024-ben a párizsi Honoré Champion kiadó gondozásában, Nagy Pál (Paul Nagy) szerkesztésével készült *Une francophonie millénaire* című kiadványban.[3] S noha maga a megjelenés természetesen örömteli eseménynek számított, egyúttal azt is jelezte, hogy a hazai *Enciklopédia*-kutatás, s kivált a nem „klasszikus" szócikkek (és szerzőik) vizsgálata bizony vesztett lendületéből az utóbbi időszakban. Ami pedig Jaucourt lovagot illeti, a Győry János által szerkesztett, 1962-ban megjelent – vitatható szervezőelvű és minőségű, de máig

[1] Vö. Szász Géza: „Les méthodes de voyager du XVIIIe siècle et les transformations du discours du voyageur". *Acta Romanica Szegediensis*, 20. köt., 2000. 34–35.; *L'image de la Hongrie en France dans les récits de voyage et dans la presse, 1837–1847*. Doktori értekezés. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2003. 9.

[2] Szász Géza: „Voyage et Voyageur dans l'*Encyclopédie*: résumé des connaissances ou programme?" In: *Cultivateur de son jardin: hommage à Imre Vörös, ancien directeur du Département d'études françaises de l'Université de Budapest, à l'occasion de son 70e anniversaire*. Szerk. Cseppentő István, Budapest, ELTE BTK Francia Tanszék – Centre Interuniversitaire d'Études Françaises de l'Université Eötvös Loránd de Budapest, 2006. 215–221.

[3] Szász Géza: „Voyage et Voyageur dans l'*Encyclopédie*: résumé des connaissances ou programme?" In: *Une francophonie millénaire. Anthologie de textes écrits en français par des auteurs hongrois de 1918 à nos jours*. Szerk. Paul Nagy, 2. köt., Paris, Honoré Champion, 2024. 308–310.

forgatott – *Enciklopédia*-fordításkötetben hét szemelvény erejéig van jelen, mintegy huszonhárom oldal terjedelemben, s jóllehet Diderot mellett tőle közli a kiadvány a legtöbb szócikket, munkásságának értékelésével adós marad.[4] Két és fél évtizeddel később Dániel Anna *Diderot világa* című könyvében Jaucourt lovag kitartását, áldozatkészségét említi, s megjegyzi, hogy „nagy neveket” bevonó D'Alembert-rel szemben őt, „az *Enciklopédia* legönzetlenebb mindenesét, a nagy tudású orvost” Diderot toborozta.[5] Jaucourt tevékenységével kapcsolatban idézi is Voltaire frappáns mondatát, miszerint a filozófus az *Enciklopédiá*t olvasva azt vette észre, „hogy a háromnegyed része Jaucourt lovagtól való”.[6] Jóllehet ezt az egyszerre sematikus és fontos információkat tartalmazó megállapítást nem követi komolyabb reflexió, ez nem róható fel a szerzőnek, hiszen témája elsősorban Diderot, és Jaucourt csak „mellékszereplő”. Az utóbbi évtizedekben leginkább Penke Olga, Székesi Dóra, valamint Kovács Katalin és tanítványai figyelme terjedt ki rá. Penke Olga – saját Voltaire-kutatásainak eredményeit hasznosítva – az *Enciklopédia* Jaucourt által készített Magyarország (Hongrie) szócikkének forrásait határozta meg.[7] Székesi Dóra 2016-ban megjelent, kifejezetten filozófiai kérdéseket tárgyaló könyvében Jaucourt lovag *Enciklopédiá*hoz kapcsolódó munkásságát az Érzékenység/érzőképesség (Sensibilité [Morale]), A természet játékai (Jeux de la nature) és az Álom (Songe [Poésie]) szócikkek kapcsán említi[8]. Kovács Katalin esetében az *Enciklopédia* művészetelmélet-esztétika tárgykörhöz tartozó szócikkei kerültek a kutató látókörébe és elemzésre több könyvben és tanulmányban.[9] Tanítványai közül Szabolcs Enikő a XVIII–XIX. századi romszemlélet változásait tárgyaló doktori értekezésében a Rom/Romok (Ruine/Ruines) valamint az Utazás (Voyage) és az Utazók (Voyageurs) szócikkeket is vizsgálja, valamint részleteket fordít is belőlük,[10] Rausch-Molnár Luca 2022-ben megjelent, a Watteau-értelmezésekkel foglalkozó tanulmányában a Francia iskola (École française [Peinture]) szócikkre hivatkozik,[11] míg Iván-Szűr Zsófia

[4] *A francia enciklopédia. Szemelvények.* Szerk. Győry János, Budapest, Gondolat, 1962. 90–92. (Babona); 120–124. (Szabadság); 135–138. (Természetes egyenlőség); 144–145. (Haza); 181–182. (Háború); 157–159. (Monarchia) és 212–215. (Ipar). (A szemelvényeket Komoly Péter fordította.)

[5] Dániel Anna: *Diderot világa*. Budapest, Európa, 1988. 64.

[6] Dániel, i. m., 82.

[7] Penke Olga: „Voltaire világtörténetének hatása Magyarországon a 18. században”. In: *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*. Szerk. Kalmár János, Budapest, Universitas, 2007. 131–144.

[8] Székesi Dóra: *„Minden átalakul és elmúlik”. Emberkép Diderot természetfilozófiájában*. Budapest, Ráció Kiadó, 2016. 43, 115, 244.

[9] Ld. például a Csend (Silence) szócikkhez kapcsolódóan: Kovács Katalin: „Kísérlet egy szó szemantikai mezőjének körülírására: a csend a művészetekben”. In: *Tavasz jáde csigái*. Szerk. Kovács Katalin – Nagy Ágoston, Szeged, Grimm Kiadó, 2007. 100–101.

[10] Vö. Szabolcs Enikő: *A romok poétikájától a romok esztétikájáig. A romszemlélet változásai a 18. század második felétől az 1820-as évekig a francia irodalomban.* Doktori értekezés. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2020. 22, 43.

[11] Rausch-Molnár Luca: „Egy művész hagyomány és újítás között. A 'műfajteremtő' Watteau, az Akadémia festője különböző korszakok tükrében”. In: *A rokokó arcai. Tanulmányok egy tünékeny fogalom történetéhez*. Szerk. Bartha-Kovács Katalin – Fórizs Gergely, Budapest, Reciti, 2022. 39–40.

Rembrandt és Chardin recepciójának kutatásához használja a Holland iskola (École hollandaise) szócikket, s fordít is belőle.[12]

Mi magunk több magyar és francia nyelvű munkánkban is elővettük, illetve – új szempontok alapján – értelmeztük az említett Utazás szócikket.[13] Ezekben azonban – a fentebb ismertetett szakirodalomhoz hasonlatosan – a Jaucourt által írt szócikkekre kizárólag információforrásként tekintettünk, s elmaradt a kútfő értékelése, illetve összehasonlító kontextusba helyezése. Ezen az úton a döntő lépést egy, az utazás és az előítélet XVIII. századi viszonyát vizsgáló előadás elkészítéséhez végzett kutatások, illetve az azt követő eszmecserék jelentették. Miután mindkét érintett *Enciklopédia*-szócikk szerzője Jaucourt lovag volt, s az Utazás szócikk egyik kulcsfogalma éppen az előítélet, szinte szükségszerűen irányult figyelmünk a szerző azonossága miatt vélelmezhető interferenciákra, illetve magának a szerzőnek a munkásságára.

Idekívánkozik, hogy Jaucourt értékelésével a francia kutatás sem foglalkozott kellő mértékben. Jean Haechler harminc éve megjelent, címében a monografikus jelleget nem vállaló könyve (*L'Encyclopédie de Diderot et de… Jaucourt: Essai biographique sur le chevalier de Jaucourt*) 1995-ös közreadása[14] óta ismereteink szerint mindössze egy – igaz, Jaucourt szerepének elismerését célzó – tanulmánykötet jelent meg 2015-ben,[15] illetve Thomas Ferenczi szentelt neki egy nagyobb lélegzetű tanulmányt 2017-ben *Le chevalier de Jaucourt, un combattant des Lumières* címmel, amely a *Le Philosophe* folyóiratban jelent meg.[16] Az imént vázolt erőfeszítések ellenére úgy tűnik, hogy továbbra is érvényes Georges A. Perla 1980-ban megfogalmazott véleménye, miszerint „Jaucourt lovag a húsz éven át az *Enciklopédia* tető alá hozásán kitartóan dolgozó írástudók társaságának egyik félreismert [kompilátorként kezelt – Sz.G.] tagja".[17] Mindezek alapján kijelenthető, hogy Jaucourt lovag tevékenységének kutatottsága nemzetközi szinten is messze elmarad közreműködésének jelentőségétől, noha megkerülhetetlenségét jelzi az általa készített szócikkekre való hivatkozás a legfrissebb szakirodalomban.[18]

---

[12] Iván-Szűr Zsófia: „A hagyományos műértelmezés határai: Rembrandt és Chardin recepciója a 17. és 18. századi Franciaországban". *ARTCADIA,* Új folyam, 3. évf., 1. sz., 2024. 8.

[13] Vö. Szász Géza: *Le récit de voyage en France et les voyages en Hongrie (XVIIIe–XIXe siècles)*. Szeged, JATEPress, 2005. 18–21.; *Ki fog itt segíteni? A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*. Szeged, JATEPress, 2016. 34–35.

[14] Jean Haechler: *L'Encyclopédie de Diderot et de… Jaucourt: Essai biographique sur le chevalier de Jaucourt*. Paris, Honoré Champion, 1995.

[15] *Le chevalier de Jaucourt: L'homme aux dix-sept mille articles*. Szerk. Gilles Barroux – François Pépin, Paris, Champion, 2015.

[16] Thomas Ferenczi: „Le chevalier de Jaucourt, un combattant des Lumières". *Le Philosophe,* 47. sz., 2017. 77–133.

[17] Georges A. Perla: „La philosophie de Jaucourt dans l'*Encyclopédie*". *Revue de l'histoire des religions*, 97 évf., 1. sz., 1980. 59. (Saját fordításunk.) Az „írástudók társasága" (franciául *Société des gens de lettres*) kifejezés utalás az *Enciklopédia* első kötetében a cenzúrát megkerülni szándékozó kiadói vállalkozás meghatározására. (A jelen tanulmányban szereplő valamennyi idézet saját fordításunk.)

[18] Vö. pl. Leonardo O. Moreira: J*ean-Jacques Rousseau. Variations sur le sauvage.* Paris, Classiques Garnier, 2025. 14, 155, 160.

A fentieket kiegészítendő – és némileg a korábbi kutatás és fordítás esetlegességeit is igazolandó – megjegyzésként idekívánkozik az a megállapítás is, hogy a korábbi generációkhoz képest – a technikai fejlődés eredményeként – ma jóval könnyebb helyzetben vagyunk a szócikkek értelmezése, egybevetése során, hiszen miközben 1985-ig, vagyis az *Enciklopédia* hasonmás kiadásáig (*Pergamon Press reprint*) csak a kevés fennmaradt (és nehezen hozzáférhető) eredeti kötet állt a kutatók rendelkezésére, 2000-ben már CD-ROM-on, majd interneten is elérhetővé vált a teljes anyag, s a szövegek keresése, illetve egymás mellé helyezése az *Enciklopédia* szabad hozzáférésű online verzióinak használatával könnyen megoldható. Ezek közül is kiemelkedik az *ENCCRE*, amely az *Enciklopédia* egyfajta kritikai kiadásának is tekinthető,[19] s amely már nevében is elismeri Jaucourt lovag fontosságát. Az *Enciklopédia*-kutatás XXI. századi irányait felvázoló tanulmányában ugyanakkor Daniel Bewer úgy fogalmaz, hogy míg a múlt század az átfogó értelmezéseké volt, most inkább az újszerű megközelítések, a résztanulmányok, ha úgy tetszik, a „mélyfúrások” ideje jött el.[20] Ilyen résztanulmány a mi dolgozatunk is.

A következőkben először röviden felvázoljuk Jaucourt lovag életútját és portréját, majd – ahogy jeleztük – három általa készített *Enciklopédia* szócikk, a Magyarország, az Előítélet és az Utazás bemutatása-elemzése révén kísérletet teszünk munkamódszerének és ismeretközvetítő eljárásának leírására, illetve az elemzett szócikkek és az *Enciklopédia* célja-szellemisége közti összefüggések megragadására. A szócikkek vizsgálata az *Enciklopédiá*ban való megjelenésük időrendjében valósul meg, ami a francia betűrend – Hongrie, Préjugé, Voyage – következménye.

1. Jaucourt lovag, a „felvilágosult értelmiségi”

Louis de Jaucourt 1704-ben született hivatalosan katolizált, de református vallását minden bizonnyal tovább őrző burgundiai köznemesi családban. Az ifjú Jaucourt tanulmányai legalábbis a hit megtartására engednek következtetni: kizárólag protestáns országok egyetemeire járt, s első felsőfokú képesítése szinte magáért beszél. Ezt ugyanis Genfben szerezte meg, ahol református teológiából doktorált, majd Cambridge-ben matematikát és fizikát, Leidenben pedig orvostudományt tanult, és a kutatás orvosként tartja számon. (Érdekességként megemlítjük, hogy az Orvos (Médecin) *Enciklopédia*-szócikk is az ő műve.)[21] Az *Enciklopédiá*t készítő, akkor éppen a „B” betűnél tartó közösséghez hivatalosan 1752-ben, már meglett férfiként, negyvennyolc évesen csatlakozott – ekkor jelent meg ugyanis első szócikke, az egy nehezen azonosítható szövetfajtát tárgyaló Byssе, s egészen 1765-ig, vagyis a kiadói vállalkozás lezárultáig aktív közreműködője maradt. Aktivitását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a rendelkezésre álló

[19] URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/ (Hozzáférés: 2025. 12. 04.)

[20] Daniel Bewer: „Constructing philosophers”. *In: Using the Encyclopédie. Ways of knowing, ways of reading*. Szerk. Daniel Bewer – Julia Candler Hayes, Oxford, Voltaire Foundation, 2002 (SVEC 2002:05). 21.

[21] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Médecin” (szócikk). In: *Encyclopédie*. 10. köt., 1765. 260a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v10-721-0/ (Hozzáférés: 2025. 12. 07.)

adatok szerint az *Enciklopédia* mintegy 68 000 „eredeti" szócikkéből 17 000 (vagyis az össztömeg egynegyede) az ő alkotása. A nagyon tág kört érintő, óriási felkészültséget és évtizedes előtanulmányokat igénylő, időnként akár napi négy szócikk megírását is jelentő penzum mai ésszel szinte felfoghatatlan. A képet talán némileg árnyalja, hogy ismereteink szerint Jaucourt-nak gyakorlatilag nem volt magánélete; legalábbis nincs nyoma sem párkapcsolatnak, sem leszármazottnak. Ugyanakkor – noha az utókor szemében nem rendelkezik Diderot, Voltaire vagy Rousseau ismertségével – saját kora értékelte és megbecsülte, számos tudós társaság tagjai közé választotta. 1780-ban, 76 évesen hunyt el, és mindösszesse néhány hónappal halála előtt vonult vissza vidékre. Érdemes megemlíteni, hogy ez az „ismeretlen" szerző – a már felsoroltak mellett – olyan „forradalmi" (vagy legalábbis a korban érzékenynek számító témákat érintő) szócikkeket írt, mint például a Rabszolgaság (Esclavage), a Rabszolgakereskedelem (Traite des Negres), a Sajtó (Presse), a Kormányzat (Gouvernement), az Inkvizíció (Inquisition),[22] vagy éppen a klasszikus műveltség enciklopédikus formáját feltételező Mitológia (Mythologie).[23]

Mindebből következően megfogalmazható, hogy a tanulmányban tárgyalt szócikkek komoly, elkötelezett, következetes, tájékozott és a felvilágosodás tudósideálját megtestesítő szerzőtől származnak, s noha többségüket semmiképp sem lehet programadónak tekinteni, az bízvást állítható, hogy a korban adható legkifinomultabb definíciókat és ismertetéseket tartalmazzák.

2. Magyarország, Előítélet, Utazás: három „jellegzetes" szócikk

Ahogy azt fentebb is jeleztük, a közelebbi elemzés tárgyává tett három szócikk közül az utazásról szóló több alkalommal kutatásaink fókuszába került, és közleményeinkben is nagy hangsúlyt fektettünk rá; az előítéletet tárgyaló az utóbbi években (éppen az utazáskutatás kapcsán) került látóterünkbe, míg a Magyarország című a francia felvilágosodás magyarországi recepcióját feltáró kutatók (elsősorban Penke Olga és Vörös Imre)[24] érdeklődését már évtizedekkel ezelőtt felkeltette. Ebből következően a három szócikk bemutatása most nem azonos hangsúllyal valósul meg, hiszen nem célunk sem saját megállapításaink, sem a korábbi kutatás következtetéseinek megismétlése.

[22] URL: https://museeprotestant.org/notice/louis-de-jaucourt-1704-1779/ (Hozzáférés: 2025. 11. 30.)

[23] Vö. Moreira, i. m., 14. Itt jelezzük, hogy noha maga az „enciklopédia (*encyclopédie*)" terminus viszonylag későn jelent meg a francia nyelvben (első használója Rabelais a XVI. században), a mai francia kutatás az enciklopédizmus hagyományát egészen az ókori előképekig vezeti vissza. Vö. Eva Falaschi – Valérie Naas: „Les œuvres monumentales dans l'Antiquité: l'appréhension globale du savoir avant l'encyclopédie". In: *Aux marges de l'encyclopédie: circulation des savoirs de l'Antiquité à l'âge de l'humanisme*. Szerk. Thibault Miguet – Anne Raffarin, Paris, Honoré Champion, 2025. 19.

[24] Vö. Vörös Imre: „La Hongrie dans l'*Encyclopédie*". *Revue d'études françaises*, 7. sz., 2002. 163–183; „L'histoire de la Hongrie dans l'Encyclopédie". In: *Prismes irisés. Textes recueillis sur les littératures classiques et modernes pour Olga Penke qui fête ses soixante années.* Szerk. Gyimesi Timea – Koncz Beatrix – Kőrös Anikó – Kovács Katalin, Szeged, Klebelsberg Kuno Egyetemi Kiadó, 2006. 167–173; Penke, i. m.

Magyarország (Hongrie)

A három tárgyalásra kerülő szócikk közül – a betűrend miatt – ez jelent meg legelőször, mégpedig az *Enciklopédia* nyolcadik kötetében – s talán nem meglepő, hogy ez keltette fel leginkább a magyar kutatók/fordítók érdeklődését.[25] Ugyanakkor érdemes ezt a szöveget időről időre górcső alá vennünk, s a tágabb értelemben vett magyarság- vagy országkép-kutatás újabb eredményeivel, fejlődő kontextusával ütköztetnünk. Ennek legfontosabb célja természetesen nem a szócikk negatív vagy pozitív elemeinek – általában ideológiai vagy propagandisztikus cél által meghatározott – kidomborítása, netán kárhoztatása, hanem az országkép és a megjelent szöveg alkotóelemeinek és forrásainak friss szemmel történő vizsgálata, a szócikkben leírtak összefüggésekbe helyezése. Ezért is említjük meg összefoglalónkban, hogy Kövér Lajos 2007-ben megjelent, a XVIII. századi magyarságkép elfeledett francia forrásait vizsgáló monográfiájának bőségesen adatolt megállapításai alapján az *Enciklopédia* Magyarország-szócikke tulajdonképpen a francia földön a XVII. század végétől a XIX. század közepéig virágzó geográfiai és történeti szótárirodalom tradíciójához is illeszthető, s hogy éppen ezen szótárak bőven éltek az átvétel (tulajdonképpen másolás), az összefoglalás és a bővítés eszközével, melynek jelenlétét és szerepét a filológiai kutatás képes és hivatott feltárni. Szintén 2007-ben jelent meg Penke Olga filológiai szemléletű elemzése a szócikk történeti részeinek forrásairól – így e szöveg esetében friss és korszerű eredményekre is támaszkodhatunk.[26]

Amennyiben a három oldal terjedelmű, kettős, földrajzi és történeti besorolású szócikk felépítését, tartalmát és ismeretközvetítő eszköztárát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a szerzőnek nem lehetett könnyű dolga. Nem csupán azért, mert addigra már több százados múltra tekintett vissza a hunok és magyarok összekeverése vagy éppen azonosítása, hanem azért is, mert a XVIII. század az előidő-elméletek burjánzásának kora volt itthon is,[27] így nem állhatott még letisztult, mondhatni „konszenzusos” álláspont a hazánkról írni szándékozók rendelkezésére. Tovább nehezítette a tájékozódást az is, hogy a kor divatos európai körutazása, a *Grand Tour* nem érintette Magyarországot, így kevés utazó jutott el ide, s még kevesebben adtak közre kurrens információkkal szolgáló útleírást. Kimondható tehát, hogy a hazánkra vonatkozó közvetlen ismeretek közvetítésében és terjesztésében-terjedésében komoly deficit mutatkozott. Módszertani szempontból jelentős dilemmát okozhatott az is, hogy az új szemléletű, bevallottan kritikai álláspontra helyezkedő tudástár közreműködője nem elégedhetett meg azzal, hogy a jól bevált hagyományt követve átvegye a korábbi vagy kortárs történeti-geográfiai szótárak anyagát, hiszen azzal elkerülhetetlenül tévedéseiket is magáévá tette volna. Nem jöhetett igazán szóba az az – egyébként bevett és a

[25] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Hongrie” (szócikk). In: *Encyclopédie*. 8. köt., 284b–286a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v8-1076-0/ (Hozzáférés: 2025. 12. 07.); Vörös, *La Hongrie dans l’Encyclopédie*; Uő, *L’histoire de la Hongrie.*

[26] Kövér Lajos: *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*. Szeged, JATE-Press, 2007. 25–29; Penke, i. m.

[27] Ehhez ld. Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest, Balassi, 2006.

későbbiekben ebben a dolgozatban is vizsgált – eljárás sem, hogy az ókori szerzőktől kiindulva hivatkozási bázist építsen fel, hiszen az európai Magyarország története egészen egyszerűen nem köthető az antikvitáshoz, és ezt ténykérdésként kellett kezelni, szétválasztva a terület (a Kárpát-medence) és az etnikai-politikai struktúrák históriáját.

A szócikkben egyébként két „Magyarország" szerepel: az ázsiai (amely meglepően nagy arányban lefedi a magyar őstörténeti kutatások jelenlegi állása szerint konszenzuális magyar őshazát, és mindenképpen a *Magna Hungaria*-koncepcióra reflektál)[28] és az európai. Történeti áttekintéssel – igen logikusan – ez utóbbi esetében szolgál a szócikk.

Ezt az áttekintést megelőzi az ország főbb részeinek, egyházszervezetének, természeti kincseinek, nyelvének rövid bemutatása.

A humán tudományok terén rendkívül tájékozott szerzőt láthatóan Magyarország vonatkozásában cserben hagyta műveltsége – vélhetően ennek tudható be, hogy az ország viharos történelmét bevallottan korlátozott számú – egészen pontosan egyetlen – forrás alapján közli:

> Több író is megjelentetett Magyarország kormányának, királyainak és sorsfordulóinak érdekes történetével foglalkozó munkákat, s ezeket ajánljuk is az olvasók figyelmébe. Mi magunk itt néhány általános tényre szorítkozunk, melyeket „egy nagy mester" [*un grand maître*] nyomán vetünk papírra.[29]

A Szent István koronázásától Mária Terézia hatalmának megszilárdulásáig (vagyis az osztrák örökösödési háború 1748-as lezárásáig) tárgyalt magyar történelem Mohácsot követő időszakának jellemzésekor derül fény e „nagy mester" személyére. Voltaire-ról van szó:

> Ahogy Voltaire úr mondja, a természet hiába teremtett ebben az országban arany- és ezüstbányákat, valamint a búza és a bor mesés gazdagságát, hiába teremtette lakóit erősnek, csinosnak és okosnak, ez időben csak hatalmas pusztát, romokban heverő városokat lehetett látni, s vidéken, ahol több helyen fegyverrel a kézben művelték a földet, a lakosok a gabonával és az állatokkal föld alatti falvakba bújtak. A megmaradt százegynéhány megerősített vár birtokosai se a németek, se a törökök uralmát nem fogadták el.[30]

Azt már Penke Olga filológiai kutatásaiból tudjuk, hogy a Magyarország történetével kapcsolatos anyagot Jaucourt Voltaire *Essai sur les mœurs* című – Európa-szerte olvasott – világtörténeti munkájából merítette. Jóllehet e „szolgalelkűség" vagy „önállótlanság" akár kárhoztatható is lehetne az *Enciklopédia* egy szócikke esetében, szintén Penke Olga kutatásai alapján megállapítható, hogy

[28] Ehhez a kérdéshez ld. Türk Attila: *Az Uráltól a Kárpátokig: Régészet és korai magyar történelem*. Budapest –Szeged, Martin Opitz Kiadó – Szegedi Középkorász Műhely, 2023. 6., 480.
[29] Jaucourt: „Hongrie" (szócikk), In: i. m., 285a.
[30] Uo.

Voltaire említett műve mintegy a történetírás kvintesszenciájának számított a korban,[31] vagyis Jaucourt egy általa közelebbről nem ismert témát az általánosan elfogadottan legmagasabb színvonalú és viszonylag könnyen elérhető kiadvány alapján igyekezett feldolgozni. Voltaire korabeli presztízsét pedig érzékletesen mutatja Jaucourt megjegyzése („nagy mester”).

Előítélet (Préjugé)

Az *Enciklopédia* tizenharmadik kötetében az Előítélet címszóhoz két, eltérő értelmezést adó szócikk tartozik, mivel a *préjugé* szó felmerül mind a jog, mind a logika területén. Miután a jogi értelmezés a bírósági procedúra egyik jellegzetességére vonatkozik (ráadásul melléknévi értelemben), tanulmányunkban a logikához tartozó szócikket tárgyaljuk.[32] Ami az ismeretelméleti besorolást illeti, meglátásunk szerint az előítélet a „gondolkodás” (fr. *art de penser*) alszekció „ítéletalkotás” (fr. *jugement*) kategóriájába tartozik.

Lássuk ezek után a viszonylag hosszú szócikket! Az itt elemzett három szöveg közül ez az egyetlen, amelyben az *Enciklopédia* (és a modern lexikográfia) elveinek, illetve szellemének megfelelően elsőként a definíciót, majd a javarészt történeti jellegű, számos bírálatot és – álláspontunk szerint – a szerző véleményét is tartalmazó összefoglalót olvashatjuk.

A definíció tömörsége ellenére igen gazdag képekben, s azonnal kiviláglik, hogy az előítéletet Jaucourt (s általa az *Enciklopédia*) egyértelműen negatív jelentéssel ruházza fel. Vitán felül áll az is, hogy az előítélet az emberi szellem nem megfelelő működésének következménye: „*Előítélet* (főnév). Olyan tévítélet, melyet a lélek (*âme*) a szellemi képességek elégtelen működtetése alapján a dolgok természetéről alkot. A tudatlanság e balvégzetű gyümölcse jóllakatja szellemünket, elvakítja és rabjává teszi.”[33]

Ezt a frappáns bevezetőt közepesen hosszú, mintegy kilencezer karakterből álló történeti-filozófiai eszmefuttatás követi. A kútfőként felhasznált szerzők közül a fő hivatkozási pont (tulajdonképpen az egyetlen, akit Jaucourt név szerint is említ) az *Enciklopédia* második kötetében önálló szócikket is kapó Francis Bacon (1561–1626) angol államférfi és filozófus. Noha nem tisztünk itt Bacon franciaországi ismertségét, illetve Jaucourt olvasmányélményeit elemezni, azt mindenképpen jeleznünk kell, hogy Jaucourt akár már cambridge-i tanulmányai során találkozhatott Bacon munkáival; ám ez később is megtörténhetett, hiszen a latin nyelven megjelent (vagy latinra fordított) írásai a kontinensen is terjedhettek. Viszont biztosra vehető, hogy nyomtatásban megjelent francia nyelvű példány nem kerülhetett a kezébe, ugyanis Bacon első nyomtatott francia fordítása csak 1843-ban (vagyis 63 évvel Jaucourt halála után) látott napvilágot.[34] A felhasznált szövegek a *De dignitate et augmentis scientiarum*, illetve a *Novum organum*

[31] Vö. Penke, i. m.

[32] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Préjugé” (szócikk). In: *Encyclopédie*. 13. köt., 284b–285b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v13-642-0/ (Hozzáférés: 2025. 12. 07.)

[33] Jaucourt: „Préjugé” (szócikk). In: i. m., 284b.

[34] Francis Bacon: *Nouvel Organum ou règles véritables pour l’interprétation de la Nature*. Francia ford. [Francis-Marie] Riaux, 1–2. köt., Paris, Charpentier, 1843.

lehettek, hiszen Jaucourt is az előbbiben tárgyalt ismeretelméleti alapokra építi mondanivalóját, illetve egyértelműen az utóbbiban kifejtett empirikus módszer híve. A magyarázat elsőként az előítélet okaira igyekszik rávilágítani:

> Bacon, aki a világon mindenkinél többet elmélkedett e kérdésről, azt mondja, hogy az előítéletek olyan rémképzetek avagy fantomok, melyeket egy rossz szellem küld a Földre azért, hogy az embereket kínozza. Ám ez egyúttal olyan fertőzés, amely – csakúgy, mint minden járványos megbetegedés – elsősorban az alsóbb néprétegeket, a nőket, a gyerekeket és az időseket támadja meg, és csak a megfelelő életkor és az értelem tudja visszaszorítani.
> Az előítélet nem minden esetben az ítéletalkotás véletlen tévedése, amely a homályra vagy a csalóka fényekre vezethető vissza; ott van benne a lélek tévelygésre való hajlama is, amely minden ellenállás mellett is hibázásra készteti. Az emberi szellem ugyanis nem valamiféle kristály, melynek szabályos felülete törés nélkül továbbítja a sugarakat, hanem inkább varázstükörre hasonlít, amely eltorzítja a tárgyakat, s csak árny- vagy rémképeket mutat.
> Az előítéletek, úgy is mint a lélek idoljai [Bacon: idólum – ködképek], az emberi megértés mindannyiunkat szellemi léttel is felruházó természetéből, illetve ítéletalkotási kényszerünkből következnek. Ennek eredője a homályos gondolatokban, az érzékelési képességektől függő benyomásokban, valamint az állandóan hullámzó szenvedélyekben keresendő.[35]

Milyen előítéletek léteznek? Hogyan lehet ezeket osztályozni? A szócikk itt egyértelműen különbséget tesz általános (vagyis az emberhez mint az emberiség részéhez kötődő) és az egyedi előítéletek között. Ez utóbbi kategória tovább bontható az egyénre, a társadalmi vagy nyelvi konvenciókra, illetve a világról korábban formált véleményre vonatkoztatható előítéletekre.

Amennyiben az „univerzális" előítéleteket vesszük górcső alá, azt látjuk, hogy két negatív konnotációjú emberi tulajdonság, a kapkodásra és a szélsőségességre való hajlam okozza ezeket:

> Vannak általános, szinte az emberiség örökségének tekinthető előítéletek. Ilyen például az elhamarkodott kijelentésekre való hajlam. Ez teszi, hogy ha az ember valamilyen természeti jelenséget lát, arra azonnal magyarázatot ad, mivel jobban szeret tévedni, mint kételkedni. S ezután hiába bizonyítja a tapasztalás, mennyire tévesen spekulált, nem hajlandó megváltoztatni eredeti véleményét. A megértés e betegsége teszi olyan elterjedtté a babonákat [*superstition*=vallás] és népi tévhiteket. Amennyiben valaki megmenekül egy hajótörésből egy barbár fohászt követően, miközben a többiek mind odavesznek, noha megtettek minden értelmes óvintézkedést, egyből kész a döntés: csodáról van szó. Mintha a természet meggondolta volna magát, s nem a szánalmat érdemlő sokaságot, hanem csak egy bűnös fejét akarná megmenteni. A Gondviselés az emberi nem ellen fordult volna? De ahogy Diagorász mondta, néhány szerencsés nevét belevésték a templomok kövébe, míg a tenger mélye őrzi a hiábavaló fohászokat. Az orvos hibáit elfedik a sírhantok, míg a felépülők hirdetik állítólagos gyógyító tudását. Ugyanez történik akkor is, midőn

[35] Jaucourt: „Préjugé" (szócikk). In: i. m., 284b.

> az állításunkat alátámasztó tények felsorolása után rögtön levonjuk a következtetést, még mielőtt megvizsgáltuk volna azokat, amelyek kioltják vagy legalábbis csökkentik az előbbiek értékét. Sok alapvető tévedés származott ebből, s ezek sok tudományt megrontottak, és úgy tűnik, mindörökre lezárták az emberi elme számára az igazság útját.
> Az emberi megértés másik nagy gyengesége a szélsőségekre való hajlam. Így a természetben mindig minden egyformán zajlik. Íme ennek elvi kifejtése: az előítélet szerint az égitestek mindig tökéletes kör alakú pályán mozognak, szó sem lehet ovalisról vagy ellipszisről. Azon általános elvet, miszerint a természet mindig a legegyszerűbb megoldásra törekszik, az előítéletes gondolkodás minden egyes jelenség esetében érvényesíteni akarja, s mindent ennek a törvénynek vet alá. A kémikusok annyira lecövekeltek saját elemeiknél, hogy mindenütt csak vizet és tüzet látnak,[36] s így hasonlatosak a korübaszokhoz, kik tébolyukban minden léptüknél folyókat, sziklákat és égő erdőket véltek felfedezni.[37]

Az egyedi („különös”) előítéletek sorában az első megjegyzés az egyén adottságait említi kiváltó okként:

> Vannak egyéni, az illető lelki alkatából fakadó előítéletek is. Ezek – a mindenkori lelkiállapot, a szokás hatalma és az életkor függvényében – eltérhetnek az egyes embereknél. Ha egy születésétől egészen érett felnőttkoráig egy földalatti odúba bezárva élő ember egyszer csak kilépne a napvilágra, mily sok és milyen különleges benyomást gyakorolna rá az elméjét elárasztó rengeteg kép! Így hát a Platón által elképzelt lenyomat nagyon is létező valóságot takar. Az ember tulajdonképpen érzékeinek rabja, s míg szemét a természet látványa tölti be, képzeletében megannyi előítéletet formál, s ezek néha béklyóiktól megszabadulva rabul ejtik az értelmet is.[38]

Talán a második kategóriát, a konvención alapuló előítéletet kezeli a szerző a legnagyobb kritikával. Hangvétele egyértelműen pesszimista, hiszen sosem lesz az emberi nem minden tagja azonos tudati szinten:

> Vannak széles körben elterjedt, konvenciókon alapuló előítéletek. Ezek számítanak a tévelygés csúcsának. Ilyenek a régóta fennálló szokásokkal, a mindig megújuló divattal vagy a nyelvvel kapcsolatos előítéletek. A legbriliánsabb elmék sem tudják gondolataikat megfogalmazni hatékony nyelvi eszközök nélkül. A definíciók nem mutatják meg a dolgok igazi lényegét, sem azt, hogyan kellene őket elképzelni. A dolgoknak megvan a maguk léte – mi másképp látjuk őket, s nem a maguk valójában írjuk le őket, hanem olyannak, amilyennek látjuk. Gondolataink tévképzetek, s szavaink kétértelmű jelek. Vannak olyan szavak, amelyeknek használata annyira önkényes, hogy végül értelmezhetetlenné válnak. Van-e konkrét elképzelésünk arról, mi a szerencse, az erény vagy az igazság? Mikor születik megállapodás a szavak ideális jelentéséről? És ha megvalósul, milyen nyelven fog elkészülni, hogy minden

[36] Utalás az ókori eredetű és sokáig uralkodó négy elem-elméletre (tűz, víz, föld, szél).
[37] Jaucourt: „Préjugé” (szócikk). In: i. m., 284b–285a.
[38] Jaucourt: „Préjugé” (szócikk). In: i. m., 285a.

> ember ugyanazt értse alattuk? Ehhez meg kell várnunk, hogy a természet valamennyiünket azonos gondolkodással áldjon meg.[39]

Az utolsó, harmadik alcsoportot a „készen kapott" előítéletek alkotják. Ezek oka abban keresendő, hogy a „kisebb ellenállás" irányába mozduló emberi elme szívesen teszi magáévá egy csoport nézeteit, s az ehhez kapcsolódó – mai szóval – ideológia egyúttal rögzíti is világlátását és értelmezését:

> És végül itt vannak az egyes iskolákhoz vagy nézetekhez köthető előítéletek. Ezek alapját hamis fogalmak, vagy hamis gondolkodásmód adják. Ide sorolhatók az olyan lehetetlen vállalkozások, mint a kör négyszögesítése, az örökmozgó megalkotása. Mesterségesen vegyíthetünk dolgokat, de eredendően újat nem hozunk létre, s a természet háborítatlan munkája bizonytalanná tesz minden emberi tervet és kezdeményezést.
> A klasszikus axiómák csak tévútra viszik az elmét; az emberek többsége nem rendelkezik egyéni látásmóddal, s azok, akik önállóan szemlélik a világot, számos akadály leküzdése után adhatják csak át tudásukat. Elég ehhez egy testület zsarnoki féltékenysége, amely szakadárnak vagy akár ellenségnek titulálja azt, aki nem hajlandó a bevett tanok érdekében a testület zászlaja alatt és az ő fegyvereivel harcolni. Ez a fajta fanatizmus akadályozta oly sokáig (és akadályozza még ma is) az emberi tudás fejlődését. Azzal, hogy Arisztotelészt az oktatás csúcsára emelték, a teológusok magukhoz ragadták értésének és értelmezésének kizárólagos jogát, s profán módon vegyítették a kinyilatkoztatásokat és a természet igazságait, egyazon eljárásnak alávetve mindkettőt. Ezzel az értelem és a hit is gyenge és omladékony alapra került; mindkettőt a másikkal magyarázták, s ezzel a két eltérő fogalom határai elmosódtak. Ebből született meg a filozófusok és teológusok között máig dúló háború, melynek talán megint csak az északi barlangokból ránk zúduló tudatlan és barbár, a tudós vitákat a birodalmak romjai alá temető hordák fognak véget vetni.[40]

A szócikk záró részében Jaucourt kitágítja a baconi értelmezést. Egyrészt azzal, hogy a szenvedélyek (fr. *passions*) is helyet kapnak az előítélet kiváltó okai között; másrészt azzal, hogy az antropomorfizmus és az érzékelés XVIII. századi fogalmainak felhasználásával egyértelműen kortárs reflexiót fogalmaz meg. Tény, hogy a szenvedélyek és az érzékelés kérdése – miként arra Kovács Katalin kutatásai is rámutattak – már a XVII. századtól fontos téma a művészetelméletben,[41] ám az érzékelés ezen túlmutató tárgyalása Étienne Bonnot de Condillac francia filozófus 1754-ben megjelent (*Értekezés az érzetekről*) című művének köszönhető, az antropomorfizmus fogalmát pedig D'Holbach báró (szintén francia filozófus) alkotta meg, és az olvasóközönség is az ő 1770-ben kiadott *Système de la Nature* (A természet rendszere) című művéből ismerhette meg:

---

[39] Uo.

[40] Jaucourt: „Préjugé" (szócikk). In: i. m., 285a–285b.

[41] Kovács Katalin: *A szenvedélyek kifejezése és a műfajok hierarchiája. A francia festészetelméleti gondolkodás kezdetei.* Budapest, Eötvös József Kiadó, 2004. 224.

> Az előítéletek további forrását jelentik a szenvedélyek. Ezek nyomása oly erős, hogy az értelem semmit sem képes közömbösen megfigyelni. Ami nekünk tetsző dolog, az mindig igaz, való, hasznos, biztos és értelmes. A hiúság haszontalannak, a lustaság lehetetlennek láttatja a nehezen megvalósítható dolgokat. A türelmetlenség ódzkodik a lassú vizsgálódástól, a becsvágyat pedig nem elégíti ki a vártnál kisebb tapasztalás vagy a mérsékelt siker. Az emberi gőg lenézi a tapasztalás részleteit, s egyetlen ugrással akarja áthidalni a közönséges igazság és a sommás ítélet közti távolságot, az emberekben meglévő tisztelet érzése pedig arra ösztökél, hogy kerüljük egyes problémás kérdések megvitatását. Így végül a megértés folyamata folyton megakad vagy ítéletalkotási zavartól szenved.
>
> Érzékeink hatalmukba kerítenek, amennyiben csak a dolgok által ránk gyakorolt benyomás alapján ítélkezünk, hiszen e benyomás jellege érzékszerveink kifinomultságától függ. Néha a legfontosabb dolgok is csak felületes benyomást tesznek ránk, és – szerencsétlenségünkre – minden azoktól az érzékeny alkotóelemektől függ, melyekre semmilyen hatásunk sincs.
>
> Mindenki felépít az agyában egy egész kis univerzumot, melynek középpontjában saját maga áll; s körülötte – az önmagáról alkotott kép, e mindenható mozgató függvényében – keringenek, közelednek, kereszteződnek, elhalványulnak vagy éppen semmivé foszlanak a különböző vélemények. Előfordulhat, hogy az igazság fénye felragyog az egymással ütköző fogalmak kusza elegyéből; de ez csak egy pillanatig tart, mint a Nap delelője, s ilyesformán látható, de se megragadni, se nyomába eredni nem lehet.
>
> Az önimádatunkból fakadó egyik előítélet éppen az, hogy az ember a természet egyetlen kegyeltje, s minden jelenség mintája. Azt feltételezzük, hogy nincs nála szebb élőlény, s nincs csodálatosabb az emberi alkotásoknál. Ebből ered az antropomorfizálás mosolyt fakasztó eretneksége. Ezek a szentek talán még a saját arcukat is kitörölnék annak érdekében, hogy Istent emberi arccal ruházhassák fel. Ha majd az ember megszabadul előítéleteitől, és – miként egy szende szűzre – tiszta szemmel és érzésekkel tekint a természetre, akkor képes lesz minden szépségét meglátni, s bájának részleteiben gyönyörködni.[42]

Utazás (Voyage)

Az *Enciklopédia* tizenhetedik kötetében öt szócikk címe is Utazás. Ezek között találunk kereskedelmi vagy jogi értelmezést is; a mi kutatásaink számára a legértékesebbnek az utazást a nevelés és az emberi szellem fejlődésének összefüggéseibe helyező, tanulmányunkban már említett szócikk bizonyult. A szócikk nem túlzottan nagy terjedelmű (az öt „utazásos” szócikk együtt foglal el mintegy másfél oldalt); ennek ellenére lehetőséget ad a múltbeli tendenciák és a kortárs vélekedés ismertetésére, összefoglaló jelleggel.

Maga a szócikk alapvetően történeti szemléletű, s ennek megfelelően elsőként az ókori szerzőkre hivatkozik, akik már fontos szerepet tulajdonítottak az utazásnak. A kérdéssel foglalkozó szerzők közül elsőként Diodórosz Szikuloszt, a Kr. e. I. évszázadban élt görög történetírót és utazót említi, illetve hivatkozza, őt pedig Sztrabón követi. Megjegyzendő, hogy Jaucourt Arisztotelészt is a nagy utazók közé sorolja, hiszen tanítványával, Nagy Sándorral bejárta a fél világot.

[42] Jaucourt: „Préjugé” (szócikk). In: i. m., 285b.

Az ókori szerzők közül Cicero az utolsó, mielőtt a szócikkben a „ma" (fr. *aujourd'hui*) szóval bevezetett szerzői jelenhez ugranánk, amelyet Montaigne neve fémjelez. Leszögezve, hogy ezúttal kizárólag az európai kontinensen tett utakról van szó, itt egyértelműen az utazás didaktikus, az iskolai oktatást vagy a könyvekből szerzett ismereteket kiegészítő, az egyén és az ország számára egyaránt hasznos kap hangsúlyt, s a szerző kijelöli a vizsgálandó területeket is:

> Az utazás szélesíti a szellem látókörét, nevel, ismeretekkel gazdagít, és kigyógyít saját nemzetünk előítéleteiből. A tanulás ezen módját nem helyettesíthetik a könyvek vagy mások elbeszélései; mindenkinek önállóan kell véleményt alkotnia az emberekről, a tájakról és a tárgyakról. Ebből következően az utazás fő célja vitathatatlanul más nemzetek erkölcseinek, szokásainak, szellemének, uralkodó ízlésének, művészetének, tudományos életének, iparának és kereskedelmének vizsgálata. Az ilyenfajta, az értelem által vezérelten generációról generációra elvégzett megfigyelések mutatják meg leginkább a népek jó és rossz tulajdonságait, mindazon pozitív vagy negatív változásokat, amelyek egy nemzedéknyi idő alatt beállnak az egyes országokban törvények, háború, béke, gazdagodás, elszegényedés vagy új kormányzati tényezők révén.[43]

Az ezt követő részben az Itália meglátogatása mellett szóló, a területet szinte minden utazó számára célként megjelölő érvek során sajátos szerzői beavatkozásnak lehetünk tanúi. A szótárirodalomban enyhén szólva nem megszokott egyes szám első személyben a szerző kommentálja az itáliai utazással, illetve magával Itáliával kapcsolatban elhangzó kritikákat, s ezzel sajátos szenvedélyt visz a szövegbe:

> Tisztában vagyok azzal, hogy az újkori Itália már csak az egykor oly híres Itália romjait tárja a kíváncsi utazó szeme elé; ám ezek a romok még mindig figyelemre méltóak. A sokféle ókori maradvány, a művészet mestereinek alkotásai igen nagy számban megtalálhatók ott, és a nemzet, mely ezeket jelenleg birtokolja, igen tudós és szellemgazdag. Egyszóval, soha nem lehet betelni a Rómának örökül hagyott csodák látványával és tanulmányozásával.[44]

Összegzés

A fentebb ismertetett három szócikk áttekintése alapján rámutathatunk a „nem kiemelt" szócikkek sajátosságaira, a nem első vonalbeli szerzők – leginkább Jaucourt lovag – ismeretszerzési és átadási eljárásainak egyes jegyeire.

Az első szembetűnő jellegzetesség az, hogy a szócikkek messze nem egy kaptafára készültek, s noha nem állíthatjuk, hogy ahány ház, annyi szokás – hiszen az *Enciklopédia* éppen a strukturált tudás átadását célozta, és ugyanez a „rendszervágy" figyelhető meg Diderot késői írásaiban is – az egyéni megközelítés jelentős szerepet kap. Nem tudhatjuk biztosan, de vélhetően egyszerűen az ember

[43] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Voyage (*Education*.)" (szócikk). In: *Encyclopédie*, 17. köt., 477a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v17-942-2/ (Hozzáférés: 2025. 12. 07.)
[44] Uo.

által megszerezhető tudás korlátai miatt szorul rá Jaucourt a magyar történelem esetében a Voltaire-től való közvetlen átvételre (de legalább igazi szaktekintély munkáját használja fel, s ezt be is vallja).

Az előítéletet tárgyaló szócikk tartalmának forrása szintén egyértelmű és korlátos, ám ebben a láthatóan nagy kedvvel készített szövegben tűnik leginkább úgy, hogy a szerző élvezettel boncolgatja az előítélet kérdését – ne feledjük, hogy a felvilágosult gondolkodás egyik kulcstémájáról van szó! Mindamellett ez a szócikk is inkább bemutat és összegez, de a vizsgált anyagban talán itt jutunk a legközelebb a felvilágosodás filozófiai programjához.

Témájában kapcsolódik hozzá az utazást tárgyaló szócikk, melynek első része mintegy Baudelot de Dairval csaknem egy századdal korábbi antikvitás-dicséretének összegzése.[45] A diakrón szemléletű szöveg XVIII. század közepére vonatkozó megjegyzései szintén kapcsolatba hozhatók a felvilágosodás filozófiai és nevelési programjával, de az itáliai utazás kivételével nem adnak útmutatást. Ugyanekkor ebben a szócikkben adja fel a szerző a semleges pozíciót, s foglal állást a hasznos utazás mikéntjéről szóló vitához kapcsolódva.

A szócikkekből kitűnik Jaucourt műveltsége – de műveltségének hiányosságai is. Az utazásról szóló szócikk antik referencialitása régi, bevett eljárás, de már nem képes az auktorok autoritásával legitimálni egy gondolatmenetet. Az előítélet esetében Bacon választásához már hozzáfűztük megjegyzéseinket; ugyanakkor szembeszökő, hogy a másik két szócikkben egy-egy tisztázandó kérdéshez Jaucourt francia szerzőt idéz (Voltaire-t, illetve Montaigne-t), ami életútját és nyelvismeretét ismerve szűkös, és rávilágít az *Enciklopédia* célkitűzéseivel és szellemiségével is ellentétben álló korlátokra. Az *Enciklopédia* szócikkeinek Michel Denis és Noël Blayau által is említett (egyébként D'Alembert által felvállalt) egyenetlensége már Jaucourt e három szövegénél is kiütközik.[46] Noha ez a szellemi vállalkozás érdemeit nem kisebbíti, látható, hogy a nem programadó szócikkek forrásbázisa esetleges is lehet, s hogy egyazon szerző esetében is az érvelés és az ismeretközvetítési eljárások jelentős szóródását figyelhetjük meg.

SZTE BTK Francia Tanszék
szaszgeza@gmail.com

[45] Vö. Charles-César Baudelot de Dairval: *De l'Utilité des Voyages et de l'Avantage que la recherche des Antiquitez procure aux Sçavans*. 1. köt., Paris, chez Pierre Auboüin et Pierre Emery, 1686. 1–69.
[46] Vö. Michel Denis – Noël Blayau: *Le XVIIIe siècle*. Paris, Armand Colin, 1970. 56.